

Oudheidkamer Twente

't Inschrien

drieëndertigste jaargang nr. 4, oktober 2001

kwartaaluitgave van het

VAN DEINSE INSTITUUT

'T INSCHRIEN

VAN DEINSE INSTITUUT - TWENTSE ACADEMIE VOOR STREEKCULTUUR

*Een inschrien is een vakje in de tuugkist waarin waardevolle zaken werden bewaard.***Redactie:**

A.J. Bolusset-Brunt, Mirabeau/Delden
 H. Hagens, Almelo
 H.A. Kleerebezem, Borne
 J.J.H. Meijer, Hengelo
 A.L.A. Wevers, Hengelo
 Eindredacteur:
 M. Paskamp-van Santen, Mander

Administratie:

Van Deirse Instituut, Het Elderinkshuis
 De Klomp 35, 7511 DG Enschede
 Tel. 053-4334577, Telefax 053-4340744
Website: <http://www.obd.nl/deirse.htm>
 Abonnementsprijs f 15,- per jaar
 Losse nummers f 5,- (excl. verzendkosten)
 Postrekening nr. 7460146
 Rabobank Enschede rek nr. 31.67.32.311,
 Giro Rabobank nr.90.20.08
 t.n.v. penningmeester Van Deirse Instituut

Aanleveren kopij

Artikelen voor 't Inschrien (zo mogelijk)
 aanleveren op **diskette met uitdraai**.

Redactieadres:

M. Paskamp-van Santen.
 Vleerhoeksweg 13, 7663 TK Mander.
 Tel. 0541-680470

Overname van de inhoud, in welke vorm dan ook,
 is niet toegestaan zonder schriftelijke toestemming
 van de redactie.

Grafische vormgeving & Druk: SOWECO Almelo.
 [ISSN 0166-3984]

INHOUD

- Januari 2001 *Thea Kroeze* 1
- Thema 2001 *Redactie* 2
- Uit het Elderinkshuis
 Aukje Krommendijk 3
- Thema 2001
 Historische werken in Twente
 J.J.H. Meijer 7
- Een onbekend orgel van Elberink
 H.C.J. Wullink 12
- Merk- en stoplappen in de collectie
 van de Oudheidkamer Twente
 (VDI) 1
 M. Paskamp-van Santen 18
- De havezate Dubbelink
 J.W. Hakstegen 22
- Bekende boeken uit de bibliotheek
 van de Oudheidkamer Twente
 (VDI) 1 *D. Taat* 29
- Lezingen 33
- Excursie *E. Jans* 35
- Boekennieuws
 o.a. H. Scholtmeijer 36

...uit het Elderinkshuis

'Niets veranderlijker dan de mens', een uitdrukking die mijn aartsconservatieve grootvader vroeger graag bezigde, meestal met een afwijzend ondertoonje. Vooral als het ging om ingrijpende veranderingen aan het hem zo vertrouwde Enschede. Toen eind jaren '60 de twee ITC-torens gebouwd werden aan de Boulevard heeft hij zich daar geweldig over opgewonden: dat kon toch niet in Enschede, zulke hoge en bovendien lelijke gebouwen die het beeld van de stad blijvend zouden verpesten! Wat dachten ze wel bij de gemeente, dat we hier Amerikaanse toestanden wilden? Schande, etc., etc. Maar kijk, amper 30 jaren later, in 2001, wordt één van de flats gesloopt. De andere verbouwd tot appartementen-complex. En opnieuw is er een generatie die schande roept, want de torens waren zo bepalend voor de skyline van Enschede. Wat denken ze wel bij de gemeente, dat ze zo maar alles wat ons vertrouwd is kunnen slopen? Ach ja, 't is nooit goed of 't deugt niet. Zou dat nou typisch Twents zijn?

Het foto-archief

Wat straks rest, na een overigens moeizame sloop, is de herinnering en foto's. Dan kunnen we nog eens zien hoe het was. Daarom zijn foto's zo belangrijk: ze halen het (meestal verdwenen) verleden op een objectieve manier terug. Tenminste, als ze niet 'bewerkt' zijn door de fotograaf, zoals in het beginstadium van de fotografie wel gebeurde omdat men een foto niet kunstzinnig genoeg vond. Of zoals foto's nu met behulp van de computer digitaal dusdanig bewerkt kunnen worden dat je jezelf niet eens meer kunt herkennen. Maar de documentaire waarde van oude foto's is groot, ook al zijn ze vaak momentopnames. Het Van Deinese Instituut, dat zich o.a. bezighoudt met het onderzoeken van het eigen streekculturele verleden, beschikt over een unieke en uitgebreide fotoverzameling. Dit foto-archief maakt deel uit van de ingebrachte erfenis van de Ver. 'Oudheidkamer Twente' en omvat ruim 10.000 oude foto's. De Twentse fotografen van weleer hebben nogal eens hun foto's geschonken aan de Oudheidkamer; onder hen bekende namen als Dingeldein, Van Deinse, G.J. ter Kuile sr. en Els Garritsen-Blijdenstein. Van de laatste zijn de beroemde foto's van rondtrekkende woonwagenbewoners, een zeer mooie collectie die met veel liefde voor het onderwerp is gemaakt.

BIJ DE OMSLAG:

WATERPUT NAAST DE DOOPSGEZINDEKERK TE BORNE

Foto: H.A. Kleerebezem

Ontsluiting foto-archief

Een aparte collectie vormen de foto's van Twentse boerderijen en watermolens van Herman Hagens, die tevens verantwoordelijk is voor de ontsluiting van de fotoverzameling. Herman Hagens? hoor ik u denken, maar die kennen we toch van zijn boeken over Twentse bouwwerken. Jawel, maar hij is ook sinds jaar en dag de beheerder en bewerker van het grote foto-archief. In 1968 ging hij van het Open Lucht Museum in Arnhem naar de Oudheidkamer Twente in Enschede.

Daar trof hij o.a. aan 6 à 7 duizend oude foto's in allerlei dozen, mappen, pakjes en pakken, blikken en albums. Hij zocht ze allemaal bij elkaar en begon ordening aan te brengen volgens het systeem dat hij bij zijn opleiding in Arnhem geleerd had. Eerst ordende hij op naam van de fotograaf en vervolgens maakte hij rubrieken. Zo'n rubriek is de archeologie, een onderdeel daarvan vormt bijvoorbeeld de subrubriek opgravingen in het Usselerveen door Hijszeler. Een andere uitgebreide rubriek is de bouwkunst, onderverdeeld in boerderijen, kastelen, kerken, burgerhuizen en molens. Na rubricering kreeg elke foto een nummer en werd handmatig ingeschreven in het inventarisboek. Dit systeem voldeed goed en wordt nog steeds gehanteerd, behalve dan dat nieuw binnenkomende foto's nu chronologisch genummerd worden. En dat het inventarisboek inmiddels uit meerdere delen bestaat. Alle foto's zijn opgeborgen in hangmappen in grote ladenkasten. Onderdeel van de bewerking is het persen van de foto op een stamkaart waarop ook zoveel mogelijk gegevens van de foto zijn geschreven. Tegenwoordig worden alle fotogegevens in de computer ingevoerd, volgens een door Leo Verbeek ontworpen programma. Op den duur zal het dan mogelijk worden dat belangstellenden zelf via de computer op zoek gaan naar de gewenste foto.

Aard en omvang

Al doende kreeg Herman Hagens zicht op de aard en de omvang van de fotoverzameling. Hij selecteerde de oudste foto's: de Markt in Enschede met de pastorie van vóór de grote brand, ca.1860 en de oude poort van Ootmarsum, ook uit ca.1860. Het is een echt Twentse collectie met aanvullingen uit het grensgebied, zoals Bentheim en Ahaus en een deel van de Achterhoek. De onderwerpen beslaan het complete dagelijkse leven in het vroegere Twente, inclusief bekende en minder bekende personen en groeperingen. In de 30 jaar dat Herman Hagens het archief bewerkte bleef het aantal foto's groeien middels schenkingen. Inmiddels zijn het er ruim 10.000, dat wil zeggen, zoveel zijn er geïnventariseerd en beschreven. Daarnaast ligt er sinds vorig jaar een berg nog niet bewerkte foto's, met name van het Monumenten Inventarisatie Project dat de bouwkunst in Twente van na 1850 als onderwerp heeft. Er is dus nog werk genoeg aan de winkel. Maar dat vindt de beheerder van het foto-archief niet erg, integendeel, hij doet het graag. Een dag per week is hij als vrijwilliger op het VDI bezig, meestal de vrijdag. Dan is hij ook vraagbaak voor het publiek dat oude foto's

zoekt, want bezoekers mogen zelf niet in de grote ladenkasten rommelen. Dat publiek is zeer divers. Scholieren zoeken plaatjes bij hun scriptie, promovendi zoeken verantwoorde illustraties voor hun proefschrift, instanties en bedrijven gebruiken oude foto's bij hun jubileumuitgaven, een stamboomonderzoeker zoekt een foto van de boerderij waar zijn familie ooit gewoond heeft. De media maken vaak gebruik van oud beeldmateriaal van het VDI voor hun items; de recente vuurwerkramp in Enschede is daar een goed voorbeeld van. Waarbij nota bene vaak de link gelegd werd naar de grote brand van Enschede van 1862 en of we daar ook nog oude foto's van hadden. Natuurlijk hebben we die, zoals te zien in de eerste aflevering van de NRC in juni van dit jaar over grote rampen in Nederland. Bij een groot deel van de serie 'Ach lieve tijd' werd gebruik gemaakt van beeldmateriaal uit het archief van het VDI.

Streekarchief

Naast het foto-archief beheert Herman Hagens het streekdocumentatie-archief, ook in letterlijke zin. Want de twee archieven staan naast elkaar zijn in werkkamertje op het VDI. Dat is wel zo handig omdat de beide archieven elkaar aanvullen. Ze hebben dezelfde verdeling in rubrieken en onderwerpen waarbij het foto-archief als het ware de illustratie is van het geschreven en gedrukte oude materiaal in het streekarchief. Het zal u opgefallen zijn dat ik wat moeite heb de naam van Herman Hagens niet te verwarren met het woord foto-archief. Eigenlijk zijn die twee inwisselbaar. Heb je het over het archief dan heb je het ook over Hagens en omgekeerd. Onder ons hebben we het voor het gemak vaak over het archief van Hagens, en dat geeft de toestand wel duidelijk weer, dacht ik zo. Natuurlijk zit er in zijn archief een foto die hem het meest dierbaar is: interieur en exterieur van boerderij 't Weustink in de Broekheurne, net buiten Enschede.

Intern gebruik

Ik noemde u een rijtje gebruikers van het foto-archief; daarbij heb ik mezelf overgeslagen. Regelmatig leg ik bij Herman de vraag neer of we ergens een foto van hebben. Als we bezig zijn een expositie of manifestatie voor te bereiden is de eerste gang meestal naar de bibliotheek en het foto-archief. Ik mag dan bij wijze van hoge uitzondering ook zelf zoeken in de mappen; dat is goed voor de beeldvorming die ik nodig heb, als ik de foto's maar wel weer netjes in de zelfde volgorde terugleg. Zo ging het ook bij de voorbereiding van onze expositie 'Het spoor terug...' in het stationsgebouw in Haaksbergen, waaraan in het vorige nummer van 't Inschrien al aandacht besteed is. Toen we de foto's van de huizen van onze reizigers hadden uitgezocht maakte Wim Kampjes, de fotograaf van het VDI, er prachtige vergrotingen van die u kunt zien in de vitrines op de expositie.

Vervolg op expositie ‘Het spoor terug...’

Op 22 augustus werd ruimschoots publiciteit gegeven aan de expositie ‘Het spoor terug...’. De pr-commissie van het VDI had, voortbordurend op het thema van de expositie, voor die dag een historische treinrit georganiseerd van Haaksbergen naar Boekelo en weer terug. Voordat de trein vertrok kwam een groot aantal genodigden bijeen voor het welkom van de directeur van het VDI en de voorzitter van het Museum Buurtspoorweg. Eigenlijk zou dat gebeuren in het stationsgebouw, maar het was die dag bloedheet dus werd de bijeenkomst gehouden buiten op het perron. Staande op een grote kist en met een megafoon in de hand deden drie prominente Twentenaren een goed woordje voor de Twentse streekcultuur in het algemeen en het VDI in het bijzonder. Achtereenvolgens waren dat burgemeester Schouten van Haaksbergen, Monique Sleiderink van RTV-Oost en Annie Schreier van de CDA-fractie van de Tweede Kamer. Een deel van de genodigden had zich gekleed in historische kostuums om te laten zien hoe men 100 jaar geleden eruit zag als men op de trein stapte. De treinrit zelf was als altijd een genoegen. Het was, zoals gezegd, bloedheet dus alle raampjes konden open om het lekker door te laten waaien. Onderweg werd het gezelschap voorzien van een drankje, wat de gezelligheid nog verhoogde. Er werd volop gepraat, ‘genetwerkt’ en af en toe uit volle borst gezongen, wat normaal schijnt te zijn bij dergelijke ritjes, althans dat verzekerde de voorzitter van de MBS mij. Bij de terugkomst in Haaksbergen moet het een mooi gezicht zijn geweest: al die gekostumeerde mensen die uit de raampjes van de wagons hingen en zwaaiden. Het leuke en vooral zinvolle van dit soort activiteiten is, dat je op één dag zoveel mensen enthousiast kunt maken voor de streekculturele geschiedenis van Twente, dat je die geschiedenis als het ware levend kunt terughalen en bewaren. En dat de naam van het VDI op zo’n dag zo vaak genoemd wordt als ‘trekker’ en ‘duwer’ van het kweken van belangstelling voor het Twentse verleden.

De toebemeten ruimte voor ‘Uit het Elderinkshuis’ is vol, waarschijnlijk al overtreden denk ik. Ik had u graag nog wat verteld over andere projecten van het VDI, zoals het project beschrijvingen van topografische kaarten en het project Verbindingen, waarin het VDI samen met KCO en GOC participeert. Dat moet u dan maar tegoed houden voor het volgende nummer van ‘t Inschrien.

Aukje Krommendijk

RECTIFICATIE ‘T INSCHRIEN JULI 2001, NR. 3

Het jaartal in de tekst op p. 98, onder kadastrale kaart van Borne, moet zijn : 1686.

VAN DE STREEKTAALCONSULENT

Symposium over tweetaligheid op 21 november 2001

Tweetaligheid is van zo groot belang, dat wij in dit stukje deze keer de Nederlandse taal hanteren in plaats van het Twents. Het heeft allemaal te maken met een VDI-activiteit op 21 november: dan is er een symposium over die tweetaligheid in het Open Leer Centrum in Enschede. In een boekje uit de jaren '50 bestaat er bij diverse wetenschappers haast geen twijfel meer, of dialect verdwijnt en wie Nederlands spreekt moet het zódanig doen dat het vrij is van dialectsmetten. Nu, begin volgende eeuw, melden de wetenschappers zich opnieuw: vorig jaar in een manifest, ondertekend door 150 wetenschappers: tweetaligheid heeft meerwaarde, verwaarloos de moedertaal niet, die vormt de humuslaag van de algemeen gesproken taal. Dat geldt voor allochtonen (dat betekent dat veel taalachterstandprogramma's niet goed gewerkt hebben) maar zeker ook nog immer voor dialectsprekenden. Spraakmakend en goed gepresenteerd was de inleiding van dr. Jacomine Nortier, wetenschappelijk medewerkster aan Universiteit Utrecht. Ze heeft een eigen 'thoesblad' op Internet, waarin ze ook sterk pleit voor een méértalige opvoeding, met als basis de modersproake. Dat betekent een enorme omslag. In de vorige eeuw (met een heel andere plattelandscultuur) was het parool: leer vlekkeloos Nederlands spreken, (poets dat hinderlijke dialect weg); in deze eeuw beseft men dat het nadelig voor de opvoeding is als je je kind de moedertaal onthoudt! Dat betekent voor allen, die het Twents nog vloeiend spreken, dat zij hun sproake zouden moeten doorgeven aan de (klein)kinderen. Thuis, in de peuterzaal, op de basisschool. Niet als grapje ernaast of er tussendoor of helemaal niet, maar als wezenlijk onderdeel van de taaldidactiek. Koren op onze VDI-molen! Vandaar ons symposium op woensdag 21 november, voor medewerkers van peuterspeelzalen, crèches en basisscholen. Er komen een paar kopstukken: Dr. Jacomine Nortier, drs. Jan Rijkers, coördinerend hoofdinspecteur van de basisscholen en dr. Cornelia Nath, die hoofd is van de Regionalspracheförderung (mooi woord voor scrabble) in Ost-Friesland. Monique Sleiderink zal het geheel presenteren. Viej zeent gloepens beniejd!

Wat (nog) niet in Dijkhuis staat

Viej zeent ook bes te passe met het wetenschappelijk woark van Drs. A.L. Hottenhuis: *Wat (nog) niet in Dijkhuis staat*. 'n Vuurzitter van de dialect-werkgroep van het VDI hef joarenlaank elke wekke nen kolom in het katern Stad & Land van De Twentsche Courant/Tubantia verzorgd. Wöare dee nog neet in het Wordenboek van Dijkhuis op enömmen waren; wieder krie-j dan nog nen hoop informatie oawer (de herkomst van) dat woord en oawer aandere verbaanden. De bundeling is technisch ook vakkundig verzorgd. Viej hopt dat het neet bie disse ene aanvulling blif, zo kriege viej ne mooie algemene verzameling van oonzen Twentse woordenschat! André, doot heanig anme-ar goat toch nen zet vedan!

Gerrit Kraa

*Waterfilter voor huishoudelijk gebruik gemaakt in Engeland omstreeks 1920
Foto:Helmig Kleerebezem*

2001 - JAAR VAN HET WATER

OM DE KWALITEIT VAN HET WATER.

H. Reynders

In het begin van de zestiger jaren vertoefde ik enige tijd in India, een land dat toen circa 80.000.000 inwoners telde. De hygiëne en de woonomstandigheden voor grote delen van de bevolking waren nog erbarmelijk, terwijl er jaarlijks ongeveer 5.000.000 inwoners bijkwamen. Korte tijd vóór mijn bezoek aldaar had de Indiase regering vanuit Amerika een complete unit van een hart-longmachine gekregen, welke de aanzet moest vormen om de hartchirurgie in dat land van de grond te tillen. Artsen spraken toen hun spijt uit over die gift, want met die 'machine' zouden slechts enkele patiënten geholpen kunnen worden, terwijl er dagelijks duizenden inwoners stierven aan tal van infectieziekten. Met het geld dat was geïnvesteerd in die hart-longmachine, had men beter een gezondheids campagne kunnen opzetten, welke een veel groter gezondheidsrendement zou opleveren. Tijdens een informeel samenzijn deelde een arts mij mede dat door onder andere de frisdrankenindustrie in Amerika meer levens werden gered dan ooit met hartoperaties mogelijk zou zijn. Door de import van frisdranken was de bevolking geconfronteerd met bacterievrij drinken, waardoor minder mensen het besmette oppervlaktewater gebruikten.

Deze korte inleiding toont aan dat toen, in grote delen van de wereld, het (drink)water als bron van ziekten een grote rol speelde. Dat is nu nog zo. Wij, in West-Europa, vinden het normaal dat het drinkwater betrouwbaar is, terwijl er veel aan wordt gedaan om al het ons ter beschikking staande water (meren, kanalen, beken, zeeën, etc.) 'menschvriendelijk' te maken.

Toch is ook bij ons de kennis van het water als bron of transportmiddel van ziekten pas ruim een eeuw oud. De toestand in India, zoals kort aangestipt, was tot aan het einde van de 19e eeuw ook in Europa de 'normale'. Met de regelmaat van de klok traden epidemieën op, welke een grote tol aan mensenlevens eisten.

Die epidemieën ten gevolge van massale verspreiding van ziektekiemen, werden zeker niet uitsluitend veroorzaakt door het gebruik van onzuiver water, want infecties verspreiden zich eveneens via de lucht, door direct contact, door nuttigen van besmet voedsel, enzovoort. Door het betrachten van strenge hygiëne door middel van wassen, spoelen, filteren e.a speelt het water bij vele voorbehoedende middelen een grote rol. De kennis dienaangaande was ruim anderhalve eeuw geleden echter nog minimaal.

Wie via oude kronieken, journalen of afbeeldingen kennis neemt van toestanden tijdens de Middeleeuwen tot ver in de 19e eeuw, moet constateren dat onze steden en dorpen er meer uitzagen als mestvaalten met open riolen, dan op geciviliseerde wooncentra. Mest en afval stonden op hopen langs straten en in tuinen, terwijl de beken, vaarten en watergangen meestal open riolen waren. Alle afval en excreta werden zonder aarzelen in het oppervlaktewater gedumpt, waarbij niet slechts 'onschuldige' micro-organismen in het water werden geloosd, maar ook alle ziektekiemen die mens en dier met zich meedroegen. Op die wijze stond besmet oppervlaktewater in direct contact met het grondwater in de putten, zodat van enige betrouwbaarheid van dat water geen sprake was. De inhoud van zo'n put was dan ook een afspiegeling van het ernaast geloosde afvalwater. Het mag in wezen eerder een wonder heten dat mensen het drinken van putwater overleefden, dan dat er niet nog meer slachtoffers vielen.

Men wist wel dat men van water ziek kon worden, maar men kende de ziekteverwekkers niet. Wel was het al twee eeuwen geleden mogelijk om bepaalde chemische stoffen aan te tonen, maar of die ziekten veroorzaakten was onduidelijk. Ook werd water beoordeeld aan de kleur, geur en de mate van helderheid, waarbij de aanwezigheid van 'bezinsel' (leem, koolstof, en andere minuscule deeltjes) een ongunstig teken werd geacht. Dat 'kiemen' oorzaak van ziekten zouden zijn werd wel mogelijk geacht, maar men kende ze niet. Maatregelen tegen deze gesels konden dan ook nauwelijks effectief zijn. Wel kende men bepaalde ziektebeelden die door deskundigen konden worden herkend, wat men veelvuldig kan terugvinden in oude verslagen of dagboeken. Van de ziekten die via water werden verspreid, was tyfus (vroeger de 'brandziekte' genoemd) de belangrijkste. Een onderscheid tussen tyfus en paratyfus werd niet gemaakt. Daarnaast waren dysenterie en later cholera de meest gevreesde ziekten, die via het water of als gevolg van het onhygiënisch bereiden van voedsel, vele slachtoffers eisten.

In dit verband is ook over Twente een aantal gegevens te vermelden. Het was de Enschedese apotheker C.J. Snuif die als één van de eersten de aandacht vestigde op het 'Rekeningenboek van Adolph de Meijer, chirurgijn te Goor (1663-1698)'. In dat boek noemde De Meijer vele ziekten die hij te behandelen kreeg, terwijl hij vaak ook de ingestelde therapie vermeldde.¹ Hij noemde tyfus 'de gevreesde ziekte', waarvan hij al enkele verschillende verschijningsvormen onderscheidde. Op het platteland waren de epidemieën minder massaal, maar in 1680 noemt De Meijer zeven gevallen van tyfus, in 1683 en 1693 elk vier gevallen. We moeten daarbij bedenken dat zijn praktijk zich uitstreckte van Deventer tot Coesfeld en van Almelo tot Haaksbergen. Daarnaast zullen vele minder bedeeden geen hulp hebben ingeroepen. Slicher van Bath noemt in de 15e tot 18e eeuw percentages armen van tussen de 4 en ca. 60% van de Overijsselse bevolking.² Het is niet onmogelijk dat die toch grote bevolkingsgroep

toen volledig verstoken was van medische hulp (als je van hulp mocht spreken). Helaas zijn er over de toestand in Twente vóór ca. 1800 niet veel gegevens bewaard gebleven.

Dat ook vanuit de grond besmetting zou kunnen optreden, blijkt uit een notitie uit 1789 over herstelwerkzaamheden aan de Deldense kerk. De ouderlingen en diakenen schreven toen: *“... ene bijzondere attentie, zowel betrekkelijk de goede order als voornamentlijk de gezondheid der levendigen, daar de ondervinding maar al te zeer geleerd heeft, hoe dat in tijden van besmettelijke ziekten het roeren van grafsteeden daar de lijken geen genoegsame tijd in gelegen hebben of niet diep genoeg begraven zijn om geheel verteert te kunnen wezen, gevaarlijk is ten opzichte van de kwade en pestilentiële dampen welke het roeren van zoodanige graven in de lugt doen verspreiden en daardoor zoodanige ziekten nog meer verspreijden en gevaarlijk maaken, waar of men nog weinige jaarenen put of aangesloten op een riool moesten hebben”*.³

De slaapplaatsen in de huizen en boerderijen waren in die tijd veelal donker, laag en vochtig. De bedsteden waren gevuld met stro, dat vaak maar eenmaal per jaar werd ververst. Meestal was er maar één vertrek dat bestemd was voor wonen, eten, drinken, slapen, koken, roken van spek, berging van landbouwproducten en stalling van vee! Te Ambt Delden waren meestal geen privaten.⁴ In een overzicht van de toestand van het drinkwater in Overijssel uit 1875 worden cijfers gegeven over het percentage sterfgevallen aan tyfus en cholera op het totaal van alle overledenen. In deze provincie vallen wat betreft tyfus percentages op van 20,7% in Dalfsen in 1866, 22,2% in Blankenham in 1867, 15,5% in Denekamp en 16,6% in Kamperveen in 1868 14,6% in Kampen in 1869. Voor de cholera lagen in diezelfde jaren de cijfers nog hoger. Percentages van 20 tot 30% waren geen uitzondering en Kampen spande in 1866 de kroon met een percentage van 42,3% van alle overledenen. In diezelfde publicatie werd een oordeel gegeven over de kwaliteit van het putwater (grondwater), opgeslagen regenwater, vaartwater en stromend water. Dat werd beoordeeld als goed, matig of slecht. De gemeenten waar regenwater werd gebruikt, scoorden bijna allemaal goed. Bij putwater werd in de jaren 1866-'69 slecht gescoord in de kop van Overijssel en het Kampereiland. De Twentse plaatsen kwamen er goed af.

De sterftestatistieken over de jaren 1866-1873 tonen de aantallen overledenen aan tyfus en cholera. De grote steden Zwolle, Deventer en Kampen laten getallen zien van 140, 232 en 170 tyfusslachtoffers in die periode. Kleine plaatsen als Stad Delden, Hengelo en Oldenzaal tonen voor tyfus de aantallen 22, 77 en 8. Aan cholera is in deze drie laatste gemeenten in dezelfde vier jaren niemand gestorven. In Deventer zijn echter 102 sterfgevallen, in Kampen 307 en in Zwolle 222. Deze getallen laten zien dat epidemieën van besmettelijke ziekten, die onder andere door het gebruik van onzuiver drinkwater worden verspreid, in de bevolkingscentra veel meer slachtoffers eisten.

*Rijssen: de mestvaalt voor de niendeur omstreeks 1930
Foto: Van Agtmaal, Baarn*

Als we de notulen lezen van raadsvergaderingen uit de 19e eeuw, dan vinden we daar meestal wel verordeningen in die gericht zijn op het rein houden van het drink- en grondwater. In Hengelo bijvoorbeeld werd daar al over gesproken in de raadsvergaderingen in 1868, toen er toezicht werd aangekondigd op afvoeren en goten. Dat herhaalde zich regelmatig, echter veelal met weinig resultaat. In 1867 werd te Hengelo een gezondheidscommissie ingesteld in verband met de toen heersende tyfusepidemie (in dat jaar overleed de huisarts Marius aan tyfus). Daarvóór werden gegevens betreffende de gezondheidstoestand gemeld in het verslag van de 'Medische Politie'. Het raadsverslag van 1871 doet melding van tyfus, waarna 'de inspectie der waterleidingen krachtig wordt uitgevoerd'. Er wordt aangedrongen op het bekendmaken van een middel om dagelijks in de privaten te werpen ter desinfectie. Men wil zelfs zo ver gaan om de 'waterleidingen' te onteigenen te algemenen nutte. Wegens gebrek aan geldmiddelen is dat mislukt. In 1872 doet de firma Stork boringen met de zogenaamde Nortonpomp om te zien of er op grote diepte goed drinkwater is te verkrijgen. Dat werd gevolgd door eenzelfde onderzoek door de Ned. Katoenspinnerij. Een goed resultaat gaf dat niet, want men constateerde op diepten van ca. 140 voet dat er nog stukjes 'kool' in het water mee omhoog kwamen. In 1888 staat genotuleerd dat door de Nortonpompen die tot 20 à 22 m diep gaan, goed drinkwater wordt geleverd. Tevoren leest men regelmatig dat water uit de waterpompen in de stad (het dorp) die te algemenen nutte zijn, ongeschikt wordt verklaard om te drinken. In Hengelo werden in 1884 de pompen afgekeurd bij de Telgen, bij school C en bij het raadhuis. Een opmerking van dokter Holm, huisarts te Hengelo omstreeks 1890 in het tijdschrift 'Wederopbouw van Hengelo', is illustratief voor de problematiek: *"Onder de welwaterputten in het dorp is er zeker geen één goede; als men het water ziet heeft men al genoeg! De mestvaalten liggen vlak bij de putten"*. Dokter Van Delden voegde daaraan toe, dat het drinkwater te Hengelo over het algemeen slecht was. Hij deelde mede dat hij al twintig jaar te Hengelo praktiseerde en dat het uitbreken van tyfus altijd op dezelfde plaats begon: de Beekstraat. Rondom de put aldaar is de mestvaalt en een geitenstal. Indien de gemeente een put sluit, openen de mensen de put weer!⁶ Het gemis van isolatiemogelijkheden (choleraarak) doet zich regelmatig voelen, waarvoor dan incidentele oplossingen worden gevonden. In Hengelo wordt in 1872 voor het eerst in de raadsnotulen uiting gegeven aan de behoefte aan een 'hospitaal' (let wel: ter isolatie en niet omdat men toen in een ziekenhuis betere resultaten met behandeling dacht te boeken). Dat eerste Hengelose ziekenhuisje met acht bedden werd in 1875 geopend. Het is daarbij curieus dat in de instructie voor de 'ziekenvader' staat vermeld: *"De fecaliën dienen zoveel mogelijk ontsmet te worden en ver van de beek te worden begraven"*. (het ziekenhuisje stond vlak bij de Drienerbeek aan de huidige Weemenstraat). Een verzoek om een Nortonpomp te mogen slaan bij het ziekenhuisje werd afgewezen door B & W, want de ziekenoppasser kon drinkwater halen bij de ernaast gelegen woningen (van de Hengelose Bontweverij).⁷

Naast de zorg voor drinkwater en isolatie van besmettelijke patiënten, was de afvoer van besmettelijk materiaal (fecaliën) een steeds terugkomend probleem. Gesloten riolen waren er niet en iedereen loosde op het oppervlaktewater, al of niet via goten en waterlopen. De komst van een tonnenwagen voor 30 gegalvaniseerde privaatonnen in Hengelo, was een hele vooruitgang. Deze oplossing is ongetwijfeld in andere gemeenten dezelfde geweest.

De ontdekking van identificeerbare micro-organismen gaf aan de 'strijd voor schoon water' een nieuwe impuls. Pasteur ontdekte het pasteuriseren, waarbij ziekteverwekkers door verhitting tot ca. 70 graden werden gedood. Het oprichten van (coöperatieve) melkinrichtingen zou daarna bijdragen tot een betere melkvoorziening (er werd in het algemeen veel bier en jenever gedronken). Vanaf 1880 werden vele bacteriën geïdentificeerd, waaronder de salmonella (tyfus) door Eberth in 1880, de streptococ in 1881 door Weichselbaum, de t.b.c.-bacil in 1882 door Koch en in 1884 de cholera bacil eveneens door Koch. De pestbacil werd geïsoleerd in 1894 door Yersien, de dysenterie in 1898 door Shiga en de paratyfus in 1902 door Kayser. Vele bacteriën en (en veel later de virussen) volgden, terwijl tegelijkertijd onderzoek naar preventieve maatregelen en bestrijding bezig was. Van stonde af aan hadden daarbij de kwaliteit van het drinkwater en de hygiëne de hoogste prioriteit. Het oprichten van frisdrankfabrieken en het bouwen van watertorens met waterleidingen luidden het begin in van de beheersing van vele infectieziekten. We mogen stellen dat het installeren van een waterleidingnet aan het einde van de 19e eeuw waarschijnlijk de belangrijkste bijdrage is geweest voor het op een hoger plan brengen van de volksgezondheid. Aansluitend daaraan werd de drinkwaterzuivering gemeengoed, terwijl gesloten rioleringen met reinigingsinstallaties het sluitstuk vormden om de cyclus te vervolmaken. Het drinkwatersysteem werd daardoor geheel gescheiden gehouden van het oppervlakte- en afvalwater. Deze en tal van daarop geënte maatregelen werden in de loop van de 20e eeuw vervolmaakt.

Nederland voert al eeuwen een strijd tegen het water, maar de 20e eeuw mag wellicht genoemd worden 'de eeuw van de triomf om het water'.

Bronnen

1. Rijks Archief Overijssel: Stad Goor. Inv.nr. 49. 'Het rekeningenboek van De Meijer'
2. Slicher v.Bath, B.H., 'Een samenleving onder spanning', (1977,
3. Huisarchief Twickel. Inv.nr. 5542
4. R.A.O.: Notulenboek Prov. Cie Gen. Onderz. en Toezicht. Inv.nr.150
5. Lubach, dr. D., 'Bijdragen tot de Geneesk. Plaatsbeschrijving van Nederland', 4e stuk Overijssel. (1875)
6. Wederopbouw Hengelo (1948) nr.2
7. Raadsnotulen Gemeente Hengelo, Gerardus van den Bosch, notaris te Tubbergen 1863-1915 (3)

GERARDUS VAN DEN BOSCH, NOTARIS TE TUBBERGEN**1863-1915 (3)**

J.H. Wigger

Inleiding

Naar aanleiding van mijn artikel over de Tubbergse notaris Gerardus (roepnaam Gerrit) van den Bosch in dit tijdschrift¹, heb ik op een late voorjaarsdag van 2000 een bezoek gebracht aan zijn geboorteplaats Udenhout, sinds 1996 deel uitmakend van de gemeente Tilburg.

Door de heren F. van Iersel en K. van de Bersselaar van de plaatselijke heemkundestichting 't Schoor, werd ik rondgeleid in het dorp. Behalve het gebouw waarin 't Schoor haar zetel en een heus museum heeft, zag ik ook het ouderlijk huis waar Gerrit van den Bosch na zijn vertrek uit Tubbergen in 1915 kwam te wonen, alsmede het familiegraf Van den Bosch op het kerkhof.

Vestiging in Udenhout in 1915

Na zijn vertrek uit Tubbergen in september 1915 kwam de 85-jarige Gerrit bij zijn broer Wilhelmus (roepnaam Willem) in het ouderlijk huis aan de Slimstraat te Udenhout wonen. Het ouderlijk huis was van een heel ander type dan het huis Veldwijk te Tubbergen, waar Gerrit van 1886-1915 woonde. Het Udenhoutse huis was een wat klein herenhuis met twee verdiepingen. In de voorgevel bevonden zich aan weerszijden van de voordeur twee hoge ramen en daarboven vijf ramen van gelijke afmetingen.

Terwijl een heel diepe tuin achter het huis lag, was er aan de voorkant een bijzonder kleine voortuin omgeven door een halfhoge haagbeuk. Het huis staat schuin tegenover de St. Lambertuskerk. Vergeleken met dat huis was huis Veldwijk te Tubbergen een groot huis met slechts een benedenverdieping. Om dat huis was een grote tuin en van de weg – de latere Reutumerweg – naar het huis liep een heuse oprijlaan. De gezamenlijke bewoning van het ouderlijk huis aan de Slimstraat door Gerrit en Willem was echter van zeer korte duur, want Willem stierf op 13 januari 1916 op de leeftijd van 80 jaar.

Weer even terug in Twente

In tegenstelling tot wat in de vorige aflevering werd beweerd, was het Gerrit niet gelukt nog vóór zijn verhuizing naar Udenhout alle lopende (privé-)zaken af te wikkelen. Eén zaak is namelijk blijven hangen. Het betrof een onderhandse lening van 320 gulden tegen 6% aan Egbertus Lansink op Snijdersboer te Reutum uit 1886, waarvan de rente sinds 1889 - dus ruim vijf en twintig jaar lang - niet meer betaald werd.

Gerardus Van Den Bosch, notaris te Tubbergen 1863 - 1915

Dit ondanks de beweringen van de twee zoons en erfgenamen van Egbertus Lansink dat de schuld met de rente reeds in 1892 was afgelost waarbij door Gerrits broer Sjef kwijting verleend zou zijn. Om het uitgeleende geld met de rente vanaf 1889 alsnog te kunnen innen had Gerrit - na een tevergeefs deurwaardersexploït - de gebroeders Lansink in december 1915 gedagvaard voor de arrondissementsrechtbank te Almelo. Naast overlegging van de kwitanties uit 1892 - welke naar later bleek niets met deze lening te maken zouden hebben - en verweer wegens ondeugdelijkheid van de wijze van ondertekening van de onderhandse overeenkomst uit 1886 - de ondertekening bij wijze van instemming van de overeenkomst door de schuldenaar Lansink ontbrak namelijk - beriepen de gebroeders Lansink zich op verjaring.

Toen veranderde Gerrit, die zich door zijn procureur mr. H.J. ten Bruggencate liet vertegenwoordigen, zijn vordering tot betaling van de hoofdsom met de rente vanaf 1910 (dus na aftrek van de verjaringstermijn van 20 jaar). Bijzonder merkwaardig is het feit dat Gerrit - die in Tubbergen en omgeving toch bekend stond als iemand die erg op de penning was - ruim 25 jaar lang niet naar deze schuldvordering had omgekeken, voor hij de deurwaarder ingeschakelde.

Onder voorwaarde van een door hem naar zijn godsdienstige gezindheid af te leggen eed - waar de gebroeders Lansink bij monde van hun procureur mr. G.J. Sybrandi als tegeneis om verzocht hadden - omtrent de waarheid van het een en ander inzake de lening aan Egbertus Lansink, wees de rechtbank op 14 juni 1916 zijn vordering toe. Na uitstel hiertoe op 28 juni - vermoedelijk wegens ziekte - was Gerrit op 13 september daaropvolgend ook op de arrondissementsrechtbank te Almelo gekomen om deze eed af te leggen². Dat was toen de eerste en waarschijnlijk de laatste keer dat Gerrit, na zijn verhuizing naar Udenhout, even in Twente en bij zijn broer Sjef op Veldwijk te Tubbergen was.

Het familiegraf Van den Bosch

Na het overlijden van Gerrit op vrijdag 27 juli 1917 werd zijn lichaam vermoedelijk op maandag 30 juli bij zijn overleden broer en zuster Willem en Cato in het familiegraf op het r.k. kerkhof bijgezet. Zijn bidprentje vermeldt met enige trots dat de overledene ruim 52 jaar notaris te Tubbergen was. Dat hij volgens het bidprentje meermalen met de Heilige Sacramenten gesterkt was geeft aan dat hij een aantal keren in levensgevaar had verkeerd. Voor zijn zielerust was liefst 300 dagen aflat nodig, beduidend meer dan de - min of meer gebruikelijke - honderd, onder andere voor zijn in 1900 overleden broer Antonius³.

Het familiegraf is bedekt met een door de steenhouwerij Petit te Tilburg vervaardigde zandstenen graftombe, met vier pilaartjes, welke eerst door zwarte gietijzeren kettingen met elkaar verbonden waren. Deze kettingen zijn reeds lang verwijderd (zie foto). Op de drie zijden van de tombe staan de namen en data van Cato (Maria Catharina, ovl. in 1913), de in 1916 overleden Willem, en Gerrit gebeiteld. Op Gerrit's zerk staat:

Hier rust
 Gerardus
 Van den Bosch
 Notaris
 Geb. 1 nov 1829
 Overl. 27 juli 1917

Dat het familiegraf anno 2000 nog bestaat is te danken aan de erfgename van de meeste Udenhoutse goederen van de familie Van den Bosch, Maria Antonia Eenhuis (1871-1939). Ruim twee maanden na het overlijden van haar oom Gerrit, nam Marie – zoals haar roepnaam luidde - haar intrek in het huis aan de Slimstraat te Udenhout. Op 5 oktober 1917 werd ze namelijk van het bevolkingsregister van Tubbergen overgeschreven naar dat van de gemeente Udenhout⁴. Blijkens de gravenadministratie van de St. Lambertusparochie heeft Marie in 1929 de grafrechten van het familiegraf voor 100 jaar afgekocht, waardoor het familiegraf dus pas in 2029 geruimd zal kunnen worden. Wat haar ertoe heeft gebracht en ook of haar broers Herman en Gerard daarin hebben bijgedragen, is niet bekend. Behalve familiezin zal ook de bijzonder grote dankbaarheid voor hetgeen de ongehuwd gebleven broers en zusters van haar moeder Maria Francisca van den Bosch (1842-1887) aan haar en haar broers hebben nagelaten, de reden daarvoor geweest kunnen zijn. Dat familiegraf, alsmede het graf van hun heeroom pastoor Ludovicus van den Bosch (1831-1907) op het parochiële kerkhof te Denekamp zijn, samen met het huis aan de Slimstraat - en niet te vergeten het momenteel in minder goede staat verkerende huis Veldwijk te Tubbergen - het enig tastbare dat nog aan deze familie Van den Bosch herinnert. Hun oom Sjef (1844-1922), die

Familiegraf van den Bosch te Udenhout (foto F. van Iersel)

met zijn grote hebzuchtige gedrevenheid wellicht van alle broers en zusters Van den Bosch de grootste bijdrage aan de vergroting van het familiekapitaal heeft geleverd, kreeg echter geen plaats in het Udenhousse familiegraf en de grafrechten van zijn graf op het Tubbergse r.k. kerkhof werden niet voor een bepaalde tijd afgekocht, zodat zijn graf dan ook reeds lang werd geruimd.

Slot

Gerrit van den Bosch is met zijn 52 ambtsjaren voorsnog de langst residerende notaris te Tubbergen geweest, sinds de invoering van het notariaat in 1811. Echter noch als notaris, noch als persoon, heeft hij een positieve bijdrage aan de Tubbergse samenleving geleverd. Dat laatste geldt ook voor zijn broer Sjef . In hoeverre Sjef in zijn functie als raadslid en wethouder van Tubbergen in de periode 1889-1919 (welke positie uiteraard een geheel andere is dan die van Gerrit als notaris) een 'positieve' bijdrage aan de gemeente Tubbergen heeft geleverd, zou nader onderzocht kunnen worden.

De ironie wil dat er toch tenminste één positief effect van de handelwijze van Gerrit en Sjef te melden is; zoals reeds vermeld leidde hun bedenkelijke wijze van bankieren (mede) tot de oprichting van de boerenleenbank in Tubbergen in 1913⁵ door o.a. de toenmalige pastoor van Tubbergen. Het is diezelfde bank – na de fusie met de Raiffeissenbank de RABO-bank -, waarvan 8,9% van haar Tubbergse cliënten in 1997 een vermogen van méér dan 2 ton hadden, terwijl het landelijke gemiddelde percentage slechts 2,6 % was⁶.

Noten.

Speciale dank aan de heren J.G. Oude Vrielink te Tubbergen en F. van Iersel te Oisterwijk voor hun bijdrage aan het artikel.

1. J.H. Wigger, 'Gerardus van den Bosch, notaris te Tubbergen, 1863-1915' in 't Inschrien (32e jrg) 2000, p. 59-70, 84 (onderaan) en 93-100.
2. RAO, Archief Arrondissementsrechtbank Almelo, 1838-1869, inv.nrs. 686 (rolnr. 131 van 1915), en 783 (vonnis dd. 14 juni 1916).
3. Archief St. Lambertus Parochie te Udenhout, Memoriaal van de Parochie, p. 193.
4. GA Tubbergen, Bevolkingswijkboek A-B, 1911-1923, nr. B 79.
5. Ph.C.M. van Campen, P. Hollenberg en F. Kriellaars, 'Landbouw en landbouwcrediet, 1898-1948, Vijftig jaar geschiedenis van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank Eindhoven' [z.pl., 1949], p. 584. De oprichtingsdatum van de Tubbergse boerenleenbank is 17 februari 1913.
6. Dagblad Tubantia/Twentsche Courant dd. 21 mei 1997. Ter gelegenheid van de opening van het nieuwe RABO-gebouw aan de Eendracht te Tubbergen op 20 mei 1997 werden enige statistische gegevens door een lid van het hoofdbestuur van RABO-Nederland in zijn toespraak vermeld.

WOO SPREK IE OE MEDEMEANS AN ?

H. Engelbertink

Teruwblik.

t Ierste artikel met bovngeneumde naam in 't Inschrien dateert van januari 1992 en t leste 9de artikel in september 1994. Jammer genog hebt ze mie nich de kaanst göv'n de artikeln of te maakn. An de haand van biegoand keartke zol ik t een en aander wiln oetleg'n: op dit keartke heb ik met ne dikke lien angövn woar n scheid is van t 'doe-dow' gebroek. An de rechterkaant is 'doe-dow' nog in gebroek; an de leinkerkaant nich. Vuur de wissigheed heb ik n paar leu opbeld:

1. H. Woolderink, jounk wördn in Rectum. He zeg: in de maarke Wierdn, Nötter, Zunoa, Rectum, Ypelo is t 'doe' gebroek oetstöarvn.
2. D. Poortman oet Riesn. He keant t 'doe' gebroek nog wa van vrower, b.v. danke die. In oolde archiefstukn koump he 'doe' nog wa teg'n: ca 1770 is t 'doe' kätchen'.
3. B. Bomans oet Goor zeg: in Maarkel, Deepn en Goor is gen 'doe' gebroek meer.
4. B. Asbreuk oet de maarke Bokel zeg, dat t in de parochie St.Isidorushoeve nog wördt gebroekt: teg'n oolde leu, kleane kinder en vrömdn. Teg'n keerls zegt ze 'ie'. In Maarkvealde en Midndoarp is 'doe' vot.
5. M. Smit in Hengeveeld zeg, dat 'doe' wördt gebroekt teg'n vrouwleu.

Ik ben beneid, of dat klopt. Vuural zol ik bescheid wiln hebn oet Eanter, want dat zit as nen knobn an de greans. Ik heb t idee, dat de katholieke parochie of protestantse gemeente van invlood is. Ie goat ja noar dezölfde keark en ie sprekt met mekaar. At an de leinkerkaant van de lien 'doe-dow' vuurkoump, wil ie mie dan ok schriev'n, woodöanig ie 'doe-dow' gebroekt: teg'n kleane kinder en/of vrömdn en/of vrouwleu of wat aans. A'j bloos 'ie-iej' gebroekt, heb ie misschien ok nog ne beleefdsheidsvorm in t Twents ? Der wördt wa es mangs zegd en ik gebroek de vertaling van de Nederlandse zin (a'j b.v. in t Twents teg'n de notaris sprekt) "Wilt u mij dat geven ?" "Wil de notaris dat an mie doon ?".

Ken ie t 'doe' gebroek nog van vrower, misschien van de oolde leu. Wil ie der rekkening met holdn, dat dat echt in oe maarke wördt doan en nich b.v. import oet Oldnzal. Ok de leu oet de rest van Twente dörf't reageern en verteln, woo ie oe medemeans ansprekt. Of bie oe t 'doe-dow' gebroek achteroet geat. Ik wet, dat de ansprekvorm heel ingewikkeld kan wezn in t Twents.

Wil ie bod schikn an: H. Engelbertink, Oldenzaalsestraat 6, 7596 KA Rossum.

HET GELIJK OVER HET UURWERK

A.W. van Wulfften Palthe

In het Jaarboek van Twente 2001 schreef F.G.H. Löwik een gedegen en zeer informatief artikel over stoelklokken. Naar aanleiding hiervan geeft G.A.B. Nijhuis in 't Inschrien van juli 2001 aanvullende informatie, maar blijft tenslotte met een vraag zitten: "*Hoe het dan mogelijk is dat Arnold Albert Willem in 1921 dan nog, 21 jaar na zijn dood, dit uurwerk kan schenken?*" (p. 110)

Als rasechte Van Wulfften Palthe én geboren en getogen Wierdenaar wil ik hierop als volgt reageren: Uit de teksten van Essink en de Bruyn, zoals die door Nijhuis zijn aangehaald, blijken Essink, noch De Bruyn helemaal gelijk te krijgen. Terwijl Nijhuis twijfels heeft over daden van Arnold Albert Willem. Wel, had hij het 'Nederlands Patriciaat' er even op nageslagen, dan was hij tot de conclusie gekomen dat er meerdere A.A.W.'s waren. Verder is mijns inziens de stelling; '*kijken we naar de schenker van dit uurwerk enz', (p. 110) wat ver gezocht.*

De werkelijke rondgang van het uurwerk is als volgt gereconstrueerd:

Met de gegevens uit ons eigen familie-archief, en met de hulp van de schrijvers J.W.J. Marsman¹ en A.B.C. Weijkamp², zijn we een stuk verder gekomen. Essink schrijft: '*Het uurwerk staat nu op de Cath(olieke) kerk te Wierden en is door pastoor Henricus Bloemen gekocht en geschonken*'. En aansluitend: '*In 1867 werd H.W. Bloemen pastoor te Wierden*'. Als geboortige Oldenzaler heeft waarschijnlijk dat uurwerk Bloemen toch iets gedaan en heeft hij het daarom gekocht en geschonken.

Het eerste is correct, pastoor Bloemen koopt het uurwerk en schenkt het. Het tweede is niet correct: pastoor Hermannus C. Bloemen werd geboren in Oldenzaal en op 12 januari 1855 benoemd tot pastoor te Wierden. Daar bleef hij tot hij op 4 maart 1868 benoemd werd tot pastoor in De Lutte. Hij stierf in 1871.

In de notulen van de vergaderingen van het Wierdense tijdperk Bloemen staat onder andere van de juli-vergadering van 1867 geschreven: '*zorgde dat dak + torentje werden gerepareerd*' (wat dat ook moge inhouden). Die aantekening heeft betrekking op de Waterstaatskerk, die op 10 oktober 1848 werd ingewijd en tot 1922 bleef bestaan.

In de notulen van alle vergaderingen tussen 1865 en 1868 staat niets geschreven over het uurwerk. Diverse afbeeldingen van deze kerk tonen geen wijzerplaat, dus was er ook geen uurwerk.

In ons eigen archief bevinden zich de zeer nauwkeurig bijgehouden geschriften over 'De Sprengenberg en zijn omgeving', geschreven door 'mijn tante' Thalie. Mijn tante Thalie was een kleindochter van A.A.W. van Wulfften Palthe (19-08-1816 / 04-10-1900), degene die Nijhuis bedoelde. Het derde kind van deze A.A.W. was ook weer een A.A.W. (02-02-1851 / 02-02-1929). Diens zesde kind was Thalia Gerharda (08-08-1887 / 21-02-1981) oftewel tante Thalie. Zij schreef het volgende:

'In het jaar 1898 bevond zich in Raalte in een hoek van een café een bezoeker, warm en bestoven. Hij had een lange fietstocht achter de rug. Er werd een verkooping gehouden van een boerderij, de Pas, eenige perceelen heide en een bosch in het gehucht Haarle, dat onder de gemeente Hellendoorn behoort. "Eenmaal, andermaal", riep de Notaris. "Mijn", weerklonk de stem van de bezoeker, die bescheiden in zijn hoekje geluisterd had en nu de koper was. Die koper was mijn vader.... "

Dus A.A.W. bouwde in Haarle en ging daar wonen, omstreeks 1903 permanent. Verder citeer ik tante Thalie: *"Zondagsmorgen was het een aardig gezicht als de boeren uit de heele omgeving met hun gezin in de witte kleedwagens naar de kerk gingen. Als een ster zag je uit alle richtingen die witte wagens in het landschap naar één punt gaan, nl. het kerkje in Haarle. Die kerk was een belangrijke heele oude parochie in deze omgeving. Nu zijn er verschillende nieuwe buurtschappen met een kerk gebouwd, zoodat de boeren niet meer zoo ver behoeven te rijden; trouwens de kleedwagens worden haast niet meer gebruikt, alles gaat tegenwoordig op de fiets. Ook daar is een groote verandering in gekomen, zooals zooveel in het kleine gehucht Haarle, dat nu volkomen een dorp is geworden, met straten zelfs. Veel van Haarle en zijn omgeving heeft ons de oude Pastoor Ellerbeck verteld..."*

En tenslotte: *"Het oude kerkje met het houten torentje werd op 't laatst zoo bouwvallig en met lekkages, dat er een nieuwe kerk gebouwd moest worden. Vader kocht het uurwerk van de klok en schonk het aan de oudheidkamer in Oldenzaal. Oorspronkelijk had het gezeten in de Bisschopspoort aldaar. Die poort werd afgebroken, omdat de doorgang te nauw bleek voor het transport van een nieuwe ketel voor een der fabrieken in de stad. De nieuwe kerk in Haarle, plus nieuwe pastorie, naderde zijn voltooiing. Daar Vader ook bijgedragen had voor de bouw, werden wij uitgenodigd om de inwijding bij te wonen. De Bisschop van Utrecht, monseigneur Van de Wetering, droeg de mis op ..."* Dit was op 16 mei 1916.

Wie was nu die pastoor Ellerbeck? Ferdinand J.Th. Ellerbeck werd op 4 maart 1868 benoemd als pastoor en opvolger van Bloemen te Wierden en op 14 juli 1871 benoemd als pastoor te ... Haarle. Hij is daar op 14 juli 1910 overleden.

Het oude kerkje te Haarle met z'n houten toren werd op 15 november 1857 ingezegend. Op oude afbeeldingen is te zien dat er geen wijzerplaat op de toren was. Anderzijds wordt er melding van gemaakt dat de klokken handmatig met een touw

werden geluid. Foto's van begin 1900 laten de kerk zien waarbij de toren wél voorzien is van een wijzerplaat (dus ook een uurwerk moet hebben gehad).

De regel bovenaan pag. 109: 'In 1921-1922 werd in Wierden de Sint Johannes de Doperkerk aan de Stationstraat gebouwd als vervanger van een kerk uit 1848, die weer een kerk uit 1808 verving', kan geen enkele betrekking op het bewuste uurwerk hebben.

Volgens de tekst van De Bruyn en Breitbarth zou de afbraak van de Bisschopspoort in 1861 hebben plaats gevonden; dit moet echter 1865 zijn.

Samenvattend

- 1848 - 1922 Waterstaatskerk in Wierden, ingewijd op 10 oktober 1848. (geen uurwerk)
- 1865 Afbraak Bisschopspoort.
- 1855 - 1868 Bloemen, pastoor in Wierden. (*koopt uurwerk Bisschopspoort en schenkt het de parochie.*)
- 1857 - 1916 Oude kerk in Haarle, op 15 november 1857 ingewijd. (*oude afbeeldingen zonder wijzerplaat, latere afbeeldingen mét wijzerplaat dus uurwerk*)
- 1868 - 1871 Ellerbeck, pastoor in Wierden.
- 1871 - 1910 Ellerbeck, pastoor in Haarle.
- 28-02- 1921 A.A.W. van Wulfften Palthe te Haarle. (*koopt in Haarle uurwerk en schenkt het aan de Oudheidkamer te Oldenzaal.*)

Bewijsbaar duidelijk is dus geworden dat het uurwerk van Oldenzaal via Wierden naar Haarle ging en uiteindelijk weer belandde in Oldenzaal, binnen een tijdsbestek van 56 jaar.

Noten

1. J.W.J. Marsman uit Wierden, schrijver van het vorig jaar uitgekomen boek 'Katholiek Wierden door de eeuwen heen', een uiterst goed gedocumenteerde uitgave in een oplage van slechts 950 exemplaren.
2. A.B.C. Weijkamp uit Haarle, o.a. schrijver van het vorig jaar uitgekomen fotoboek „'t Oog van de Meester", een prachtig kijk- en leesboek over Haarle en zijn bewoners. Oplage slechts 1000 exemplaren.

ALMELO, DE SCHULENBORG

A.D. Verlinde en H. Hagens

Archeologische gegevens (A.V.)

Even ten westen van Almelo liggen de aarden restanten van een uitgesproken grote burcht, de Schulenburg, die gedateerd moet worden tussen ca. 1100 en 1227. Het gehele ovaalvormige burchtcomplex meet 220 x 100 m en steekt heden nog 1 - 3 m boven de omgeving uit. De burcht lag in een moerassig gebied, waarschijnlijk langs een reeds lang verdwenen beekloop. De burcht, beschermd sedert 1971, heeft het afgelopen jaar extra aandacht gekregen vanwege monumentenzorgplannen. Vooral dank zij een hoogte- en peilingenkaart van de gemeente uit 1969 is de opbouw van het nauwelijks onderzochte burchtcomplex wat duidelijker geworden. Sommier onderzoek door de amateur-archeoloog G.J. Eshuis omstreeks 1950 was tot voor kort de enige informatiebron uit het veld.

Binnen de ovaalvormige ringgracht ligt in het westen een min of meer ronde verhoging met een diameter van 60-70 m en een resthoogte van 3 m. Deze heuvel stelt zonder twijfel de hoofdburcht voor. Op grond van gevonden brokjes tufsteen wordt hier een natuurstenen hoofdgebouw verondersteld. Ten oosten van de hoofdburcht loopt de nu nog bestaande verhoging ononderbroken door naar de voorburcht, maar met een hoogte van 1 - 1,5 m en met een flauwe depressie naast de hoofdburcht. Deze depressie blijkt dank zij de peilingenkaart terug te voeren op een 25-30 m (!) brede gracht tussen hoofdburcht en voorburcht. In de strook van deze tussengracht ligt de vaste grond pas op 4-5 m diepte. Deze constatering heeft ingrijpende gevolgen voor het reconstructiebeeld van de burcht. De opvallend brede tussengracht blijkt immers niet alleen te zijn gedempt, maar zelfs te zijn opgehoogd. Daarvoor was een forse hoeveelheid grond nodig, ruim 5000 m³. Het is niet onmogelijk, dat de grachtdemping tijdens een verbouwingsfase van de burcht heeft plaats gevonden. Veel waarschijnlijker echter hangt de demping samen met een vorm van afbraak en egalisatie korte of lange tijd na de sluiting van de burcht in 1227.

Als de vulgrond voor de gracht niet werd aangevoerd, wat zeer waarschijnlijk geacht mag worden, dan is de demping ten koste gegaan van de hoogte van een of beide burchtdelen, hetgeen een enorm archeologisch verlies zou impliceren. De aarden opbouw van de hoofdburcht moeten we ons voorstellen in de vorm van een steile afgeknotte kegel met een basis van ca. 60 m en een oorspronkelijke hoogte van ca. 6 meter. Als de bovenste 3 meter van deze aarden kegel in de tussengracht is gedumpt, zou dat voldoende grond opleveren voor de demping en de geconstateerde ophoging. Tenslotte is de omringende gracht gedempt, waarbij ook die benodigde grond wel van de burcht zal zijn afgehaald, wederom ten koste van zijn hoogte.

Eshuis spreekt bij zijn reconstructie van omstreeks 1950 nog het vermoeden uit over het bestaan van een (tweede) buitengracht. Op de voornoemde peilingenkaart en op luchtfoto's is daar echter geen enkele aanwijzing voor aanwezig.

De gegevens van de peilingenkaart suggereren wel, dat de voorburcht eerder een rechthoekige (70 x 80 m) dan een ovale omtrek heeft gehad. Deze voorburcht zal oorspronkelijk ca. 2 m hoog zijn geweest, wat hoger is dan gebruikelijk. De grondmassa van de voorburcht zal immers net als die van de hoofdburcht ten dele zijn gebruikt voor het dempen van de tussengracht en de buitengracht. De afhelling van de voorburcht naar de tussengracht, zowel aan het huidige oppervlak als bij de vaste grond, suggereert zo'n voor de hand liggende handelwijze.

De heden nog resterende aanzienlijke grondmassa van de Schulenburg en de reconstructie maken inmiddels wel duidelijk, dat we te maken hebben met een burcht, gebouwd op een flinke hoeveelheid opgeworpen grond. En dat volume was beduidend meer dan het volume uit het grachtenstelsel. Er moet dan ook grond van elders zijn aangevoerd. De Schulenburg dient dan ook gerekend te worden tot de motte-kastelen (motte = heuvel), waarvoor ook de brede tussengracht pleit (info H. Janssen). Of de beide delen van de Schulenburg omgeven zijn geweest door een zandwal en/of een palissade is zonder onderzoek niet te achterhalen, maar is op voorhand wel aanneemelijk.

Uit de peilingenkaart is te destilleren, dat de beide burchtheuvels zijn opgeworpen op een of twee natuurlijke zandkopjes. Als het één doorlopende zandkop is geweest, moet de brede tussengracht daar dwars doorheen zijn gegraven. De natuurlijke ondergrond kan echter even goed uit twee verhogingen hebben bestaan, gescheiden door een natuurlijke (ondiepe) depressie. Deze depressie zou dan begrijpelijk kunnen maken waarom de tussengracht, in dat geval aangepast aan het natuurlijke reliëf, zo breed is. Echter, op de peilingenkaart is de voortzetting van de depressie buiten de burcht niet vast te stellen, althans geen diepe depressie. Wellicht moet daarom de brede diepe tussengracht worden gezien als een uitgediepte ondiepe depressie. De peilingenkaart wijst verder op de aanwezigheid van een ondiepe depressie in de zandkop, waarop de hoofdburcht was gesitueerd. De aanwezigheid van de zandkop(jes) aan de basis van de burcht zwakt inmiddels de niet berekende hoeveelheid aangevoerde grond voor de burchtheuvels aanmerkelijk af.

De bouw en het eigendom van de Schulenburg worden, evenals van de Huneborg te Volthe bij Ootmarsum, toegeschreven aan de bisschop van Utrecht, die als landsheer van het Oversticht beide burchten als grensvestingen zal hebben laten aanleggen. Voor de Schulenburg is de betrokkenheid van de bisschop historisch duidelijk aangetoond, hoewel de absolute zekerheid blijft ontbreken dat de historische naamsvermeldingen van toepassing zijn op dit object. Het is echter wel heel waarschijnlijk, omdat de archeologische en historische datering voor de Almelose Schulenburg overeenkomen en omdat voor enkele andere kastelen met de naam Schu(i)lenberg een zo

oude datering ontzenuwd is. Over de Huneborg ontbreken historische gegevens, alleen al omdat de oorspronkelijke naamgeving niet bekend is. Gedacht wordt wel aan de niet gelocaliseerde naam 'Agastaldaburg' vanwege de klankovereenkomst met de naburige plaats Agelo.

Met dank aan P. Schut voor zijn bijdrage aan de discussie en aan het profiel.

Historische gegevens (H.H.)

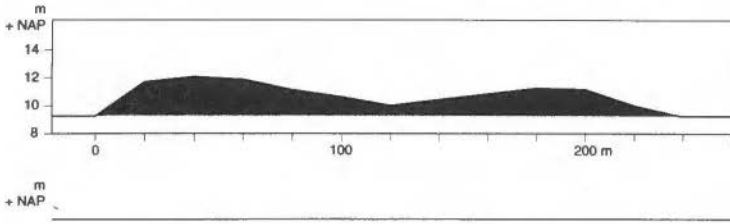
Begin 12e eeuw was de Schulenburg 'oorlogstoneel', en wel eind 1122 en begin 1123 naar aanleiding van ernstige rellen in Utrecht rond de persoon van de bisschop. Een eeuw later had de Schulenburg als 'grensvesting' afgedaan. In 1227 werd hij afgebroken.

Dat deze gebeurtenissen betrekking hadden op de Almelose Schulenburg kan worden afgeleid uit verschillende, deels zeer oude geschreven bronnen. De oudste, de 'Analisto Saxo', handelend over de jaren 741-1139, zou zijn geschreven door ene Arnold, abt van Berge en Nienburg, die ermee begon rond het jaar 1140. Het geschrift zou dus voor wat betreft de Schulenburg een contemporain verslag kunnen zijn.

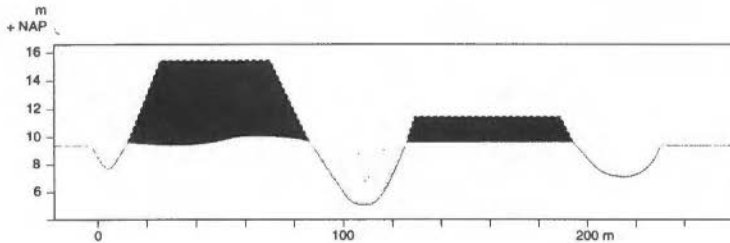
Hij vertelt, dat er tijdens de kerstviering in 1122 te Utrecht, waarbij ook keizer Henricus IV aanwezig was, geschil ontstond tussen de keizer en de bisschop, wat zo hoog opliep, dat de hele stad in rep en roer raakte en waarbij zelfs doden vielen. Op aantijging van samenzwering tegen de keizer werd bisschop Godebald gevangen gezet. De keizer wilde hem een lesje leren en belegerde de 'Sculenberg', die dus kennelijk voor de bisschop een zekere betekenis had. Vrienden van de bisschop, met name hertog Liuderus en de Münsterse bisschop Teodericus, trokken nu tegen de keizerlijken op om de Sculenberg te ontzetten. Vanwege de ligging in een groot moerasgebied was deze echter onbereikbaar en nu besloot Liuderus Deventer te gaan belegeren. Het lukte hem inderdaad de stad ernstige schade toe te brengen, maar veroveren kon hij die niet. Wel trok de keizer weg van de Sculenberg en kwam Deventer te hulp, waarmee de bisschoppelijke bondgenoten hun doel bereikten. De keizer verleende de Utrechtse bisschop later gratie, op voorspraak van zijn echtgenote.

Latere kroniekschrijvers (Heda, toe Boecop, Nagge, Dumbar), die de Analisto Saxo en vervolgens elkaar als bron gebruikten, sprongen nogal slordig met de historische gegevens om waardoor vertekeningen van feiten ontstonden. Maar in de kern bleven de verhalen hetzelfde. Kort maar krachtig vertelt G. Dumbar in 1721: "1123 is den Schulenborch door Keiser Henrik belegert, doch verlaten door de belegeringe van Deventer door Hertoch Lotharius".

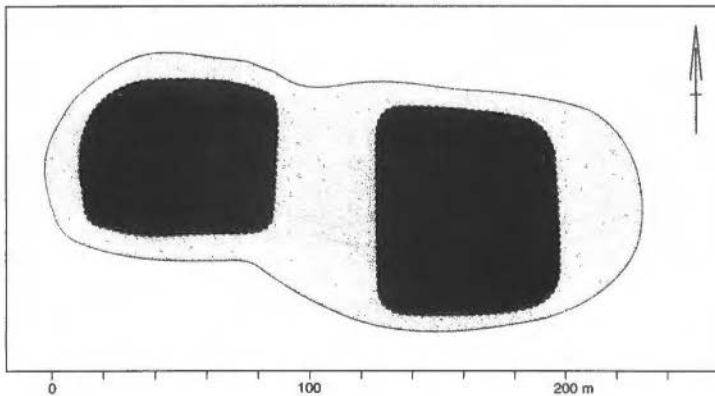
Meer dan een eeuw horen we dan niets meer over de Schulenburg. Tot het jaar 1227, na de beruchte slag bij Ane, waarin zoveel edelen uit het leger van de bisschop van Utrecht in de strijd tegen Coevorden en de Drentenaren waren gesneuveld. Ook de bisschop zelf was slachtoffer geworden. Zijn opvolger, Wilbrand van Oldenburg, liet vervolgens de burcht bij Hardenberg versterken, om zodoende het kasteel Coevorden

Afb. A. Almelo-de Scholenborg. Overlangs W-O profiel over de heden nog bestaande, resterende grondmassa van de 12e eeuwse burcht. Profieloverdrijving 5-6 x.

Afb. B. Reconstructie van de oorspronkelijke burcht, beperkt tot de uitgegraven grachten en de opgeworpen grond. Bij de 100 m-aanduiding ligt de forse tussen-gracht, links ervan de opgeworpen heuvel van de hoofdburcht. Afleiding van de peilingenkaart uit 1969.

Afb. C. Almelo-de Scholenborg. Plattegrond, afgeleid van de peilingenkaart uit 1969 met een ingemeten netwerk van 20 m. Hoofdburcht in westen.

beter onder controle te kunnen houden. Hij voerde deze bouw en versterking onder meer uit met afbraakmateriaal van de Sculenburg: “met poorten en houtwerk, die hij van de Sculenburg had afgebroken”. Deze laatste had dus zijn betekenis verloren.

Zestien jaren later moet de laatste Schulenborger kastelein zijn overleden: Hermannus, ridder van Rhoden, een Drentse edelman. De bisschop beleende toen ridder Henricus, heer van Almelo, met de borglenen van de Schulenburg: vele tienden in de kerspelen Delden en Ootmarsum en enkele elders in Twente: ‘iure castrensi feodo in schulenburg’. Uit deze en andere bronnen zijn argumenten aan te voeren, die als plaats van handeling de Schulenburg bij Almelo zeker stellen. We noemen hier nog enkele soms indirecte argumenten.

- Enkele Schuilenburg in de ruime omtrek kregen die naam doordat er zich een familie Schuilenburg vestigde, maar veel later dan de boven aangehaalde gebeurtenissen.
- De naam Schuilenburg bij Zwolle duikt pas in de 14e eeuw op. En de reden dat Zwolle stadsrechten kreeg wegens hulp aan de bisschop ten aanzien van de bouw in Hardenberg (1227) ligt niet in daadwerkelijke hulp maar in het verschaffen van financiële steun: “ad cuius operis nostri consummacionem largas et sumptuosas contulerunt pecunias”. (G.J. ter Kuile jr. 1969, Oorkondenboek van Overijssel IV, nr. 146 ; F. Ketner 1940, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht II, nr. 803).
- Afbraakmateriaal vanaf Almelo kon stroomafwaarts worden vervoerd over water via een oude loop van de Aa, de Regge tot nabij Ommen en vervolgens stroomopwaarts over de Vecht.
- Als de bisschoppelijke Schulenburg bij Zwolle of langs de Vecht in Nieder-Bentheim zou hebben gelegen, waarom zouden dan de borglenen op de heer van Almelo zijn beleend ?
- Zouden de bisschoppelijke bondgenoten in 1122/1123 Deventer hebben belegerd om een burcht bij Zwolle te ontzetten ?

Deze en andere overwegingen kunnen ons inziens niet anders betekenen dan dat de handelingen uit 1122/1123, 1227 en 1243 zijn toe te schrijven aan de Almelse Schulenburg, die daarmee een uiterst interessante historische achtergrond en betekenis krijgt.

De historische beredeneringen en de bronverantwoording t.a.v. de Schulenburg zijn uitvoeriger weergegeven door H. Hagens in ‘t Inschrien 17 (afl. 2 en 3), 1985.

MERK- EN STOPLAPPEN**COLLECTIE OUDHEIDKAMER TWENTE (VDI) 2**

M. Paskamp- van Santen

Wie zijn de borduurstertjes van onze merklappen?

Als we Ter Kuile mogen geloven, dan zijn dat de meisjes uit de betere milieus:

"(...) Het was in de tijd, waarin de dames uit de hoogere standen naar Fransche zede zich dikwerf al heel weinig zelf bemoeiden met de huishouding, doch zich meer toegleden op het schrijven van keurig gestileerde brieven of 't maken van gedichten of hun tijd zoek brachten met tal van liefhebberijen als 't maken van schilderstukjes, pastels, uitknipsels, keurige teekeningen of van fraaie handwerkjes, in 't bijzonder van die zorgvuldig bewerkte letterdoeken uit het fijnste linnen uit 't laatst der 18de eeuw en begin 19de, die nu nog pronken achter glas in de huizen van vele gezeten burgers".

Dit fragment is afkomstig uit 'De vrouw in de Twentsche geschiedenis', een van de Historische Schetsen (1936). Het speelt in de tijd, dat Willem de Clercq als jongeling, maar ook in later jaren *"als secretaris van de Nederlandse Handelmaatschappij (ca. 1830) in het drukke zakenleven stond, toch steeds de gastvrijheid en de aangename omgangsvormen der Almelosche jufferen zich bleef herinneren"*.

Het is echter maar de vraag of het uitsluitend 'jufferen' waren van wie de vele fraaie merk- en stoplappen bewaard zijn gebleven of dat ook meisjes van gewone komaf zich de ogen rood hebben getuurd op het fijne linnen, waarvan de draden nauwelijks te tellen waren. Die vraag is minder gek dan het lijkt, want lang betekende verschil in stand automatisch verschil in opvoeding.

Handwerkonderwijs door de eeuwen heen

Door de eeuwen heen was het onderwijs aan meisjes altijd gericht geweest op hun toekomst als huisvrouw, echtgenote en moeder. Was er een mogelijkheid naar school te gaan, hetgeen lang als een overbodige luxe werd gezien, dan leerden zij meestal breien, soms ook (kousen)stoppen. Van de vrouw van de meester. Pikten zij daarnaast wat op van de kunst van het lezen en rekenen en héél misschien iets van het schrijven, dan was dat mooi meegenomen. Gingen zij niet naar school (de leerplicht werd pas in 1901 ingevoerd), dan leerden ze wat nodig was van hun moeder. De dochters van de welgestelden kregen huisonderwijs of gingen naar kostscholen. Vanaf begin 17de eeuwse waren er de Franse handels(kost)scholen voor jongens en meisjes van 10 t/m 16 jaar uit de koopmansstand (zo genoemd omdat er Frans werd gegeven dat het Latijn als handelstaal had vervangen). Een voorbeeld daarvan was te vinden in Zwolle waar in 1618 Willem Bartjens werd aangesteld 'om kinderen te leren die francoyse

spraecke, voorts lesen, schryven, reekenen en boekhouden, *mitsgaders dat ook zyn huysvrouwe den jongen dochteren leren sal allerley hantwerken van neyen, speltwercken en anders daertoe behoorende*' De latere Franse kostscholen leerden een Franse levensstijl aan. Tot in de 19de eeuw kregen zij daar een opleiding die er alleen op was gericht hen te vormen tot nette, goedgemanierde en deugdzaame echtgenotes, die dan wel enige ontwikkeling hadden genoten, maar zich op hun kennis vooral niet mochten laten voorstaan. Aan geleerde vrouwen was geen behoefte! Pas tegen het einde van die eeuw zou daar, als gevolg van de invloed van de toen opkomende vrouwenbeweging, verandering in komen.

Vooralsnog leerde het kind van gewone komaf de 'nuttige handwerken', de andere de 'Fraye handwercken', haken en borduren. Dat bleef ook zo toen begin 1800 het onderwijs werd vernieuwd en in 1878 handwerken zelfs een verplicht vak werd op de lagere school. Hoewel het toen de bedoeling was dat alle meisjes hetzelfde zouden leren, pakte het toch weer zo uit, dat op de (kosteloze) openbare scholen 'nuttige handwerken' werden aangeleerd en op de (particuliere) burgerscholen 'fraaie handwerken', zodat het oude onderscheid gewoon bleef bestaan.

Maar dat ook 'gewone' meisjes hebben leren borduren staat wel vast. Want wat, als de dames er zelf geen zin in hadden hun kleding en linnengoed te merken en te versieren met borduurwerk, of het moeilijke stopwerk te verrichten als zij in hun rok of jakje een winkelhaak hadden opgelopen? Dat lieten ze dan doen door een huisnaaister, of op een naaiatelier. Dus waren er plaatsten waar arme meisjes dit vak konden leren, om later daarmee de kost te verdienen. Bekend zijn de armenweeshuizen in de grote plaatsen. Daar leerden meisjes vanaf 10 jaar *'al naar hun kunnen, het breyen, wollenaayen en linnennaayen'*. Zij werden vervolgens tewerkgesteld in de eigen ateliers, waar zij opdrachten van particulieren moesten uitvoeren. Het weeshuis kon daarmee zijn inkomsten vergroten. Tegen het einde van de 19de eeuw werden door 't Nut vakscholen opgericht, dagscholen waarop meisjes konden worden geplaatst die de lagere school hadden doorlopen en waarop zij tot hun 16de jaar terecht konden. Doel was: *'vooreerst hare eigene kleederen te maken en te onderhouden, maar ook om op een eerlijke wijze de kost te verdienen, als dienstmeiden, naaisters enz., aldus nuttige leden der Maatschappij te vormen'*. De meeste meisjes zullen wel bij particuliere naaiatelieriers in de leer zijn gegaan. Maar of die daar ook een merklap als bewijs van hun kunnen hebben moeten maken?

Bronnen:

- Mineke van Essen: 'Zwijgen, Zorgen, Liefhebben', Meisjesopvoeding en - onderwijs in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw, in: Geschiedenis van Opvoeding en Onderwijs, Red. Kruihof, Nordman en De Rooy, (Nijmegen, 1982)e
- Mr. G.J. ter Kuile Sr., 'Tweentsche Eigenheimers', historische schetsen, (Almelo, 1936)

Merklap

afmetingen: 30 x 32 cm

materiaal: fijn linnen geborduurd met zijde

steken: kruissteek, door middenas enige symetrie

rand: b. en o. zigzag, l. en r. eikelmotief,

zijdkanten niet afgewerkt

jaartal 1779

maakster onbekend (of M.L. 't Heuk?)

Motieven:

Rij 1: In de hoeken gekroonde initialen MDK en GL met linten omgeven. In het midden een door engelen gedragen en gekroonde cartouche met daarin de initialen AEL.

Rij 2: Jaartal 1779, geflankeerd door twee gekroonde initialen ML en iHEVK.

Rij 3: Eikenboom. Huis met hekjes en tegelpad, op het huis vier vogels, op de hekjes twee honden (of katten). R. een appelboompje.

Rij 4: De 'Hollandse tuin' met hert, rechts levensboom met vijf vogels.

Rij 5: drie potten met bloeiende planten.

Rij 6: Twee achtpuntige sterren

Rij 7: Boomgaard met haag. Onder de bomen dieren (vlinder, eend, hert of koe?), erboven vogels. Geflankeerd door twee levensboompjes.

Symboliek:

Hond: trouw en waakzaamheid

Kat: luiheid, gemakzucht, behaagzucht, vrijheid

De Hollandse Tuin: Symbool Huis van Oranje. De tuin (omheining) werd gevormd door de wapens van de provincies, met daarbinnen de Hollandse maagd, in haar rechter hand een lans met de vrijheidshoed erop, de linker hand steunend op het wapen van Nederland. In plaats van de maagd werd ook wel de Nederlandse leeuw afgebeeld, hier 'verbasterd' tot een hert.

(Zie verder afl. 1)

ARCHIEVEN EN KERKGENOOTSCHAPPEN

Zes jaren geleden werd het archief van het aartsbisdom Utrecht (1853 - 1967) van de Maliebaan overgebracht naar het Rijksarchief Utrecht. Aan de hand van een bij die gelegenheid gemaakte plaatsingslijst, kunnen belangstellenden sindsdien zonder problemen hun weg vinden in het 1770 dossiers omvattende bisschoppelijke archief. Onlangs kreeg het VDI de beschikking over een exemplaar van deze plaatsingslijst. Het voordeel ervan is dat reeds hier in de regio kan worden nagegaan of bepaald materiaal in Utrecht aanwezig is. En dat is van een grote veelzijdigheid! Ik noem hier slechts de dossiers van alle Twentse parochies en de gegevens over kerkelijke huwelijken met dispensatie vanwege (verre) verwantschap. Die laatste kunnen interessant zijn voor genealogen omdat de plaatselijke geestelijkheid afstammingsgegevens op schrift stelde ter adstructie van het veelal in het Latijn geschreven dispensatieverzoek aan de aartsbischop. Met behulp van een chronologisch register wordt het zoeken vergemakkelijkt.

De parochiedossiers en die van de dekens (coördinatoren van telkens een aantal parochies) zijn zeer uitgebreid. Veel narigheid en problemen in ruim een eeuw. Ook over de bezettingsjaren 1940-1945 zijn er veel gegevens.

Inmiddels is het Rijksarchief Utrecht opgegaan in 'Het Utrechts Archief', Alexander Numankade 199-201, tel. 030-2866611. Het toegangsnummer van de plaatsingslijst is 249. Er is in Utrecht echter nog veel meer voorhanden. Daarvan vermeld ik slechts de toegangsnummers 16 en 17 van het archief 'Aarts priesters Hollandse Zending' (van vóór 1853) en de Collectie Rijsenburg van vóór en na 1853. Beide inventarissen zijn reeds lang aanwezig in de studiezaal van het VDI. Daar is dus nu plaatsingslijst 249 aan toegevoegd.

Over enige tijd hoop ik u iets te kunnen mededelen over de archieven van de Hervormde Gemeente Enschede en van de aan de H. Jacobus de Meerdere toegewijde parochies te Enschede en Lonneker.

J.H.R. Wiefker

OPROEP

Onderzoek naar het werk van de Enschedese kunstschilder L.J. Bruna

Bijna twee jaren ben ik nu bezig met het in kaart brengen van het werk van de vervaardiger van de 'Brulfteneugers', die het leven in het Twente van de 19e eeuw vastlegde op zijn schilderijen. De Oudheidkamer Twente bezit van deze veelzijdige kunstenaar nog tien andere schilderijen, waaronder enkele met de brand van Enschede van 1862 als onderwerp.

Binnen de familie van de schilder, waarvan ik deel uitmaak, bevinden zich zo'n dertig werken. Buiten deze familie en de Oudheidkamer zijn er door mijn inspanningen op dit moment nog eens vijfenveertig getraceerd. Hieronder bevinden zich veel portretten van Enschedese notabelen en twee keer een complete kruisweg.

Veel werk van Bruna is echter nog onbekend of niet getraceerd. Zo ben ik onder meer nog op zoek naar het schilderij van de H. Remigius uit 1851, dat tot in de jaren zestig van de vorige eeuw in de oude Waterstaatskerk van Weerselo hing en waarvan na de sloop van deze kerk elk spoor ontbreekt. Het schilderij 'Kinderen treurend om de dood van hun konijntje', dat in 1977 vol trots in Tubantia werd gepresenteerd door de Enschedese kunsthandelaar ter Horst, wordt ook nog gezocht. Van de door Bruna in 1852 geschilderde kruisweg van de oude Sint Lambertuskerk in Hengelo is tot nu toe alleen de 12e statie boven water. Het is nog onbekend wat er met de dertien andere staties is gebeurd. Ook een schilderij met de kerkvaders Leonides en Origenes is nog niet gevonden. Van het schilderij met een 'Zittende Hond' is de verblijfplaats evenmin bekend. Ook is er nog geen spoor van het originele schilderij 'Gezicht op 'n Grooten Stoom', dat in de fabriek van de familie van Delden hing. In het boek 'Stad en Land van Twente' van L.A. Stroink staat een foto van een schilderij van Hendrik Jan van Heek. Waar dit zich bevindt is mij eveneens onbekend.

Ik maak bij deze graag gebruik van de gelegenheid een oproep te doen aan de bezitters van bovengenoemde en andere tot nu toe nog onbekende schilderijen van L.J. Bruna. Zij worden van harte uitgenodigd contact met mij op te nemen. Ook mensen die mij iets kunnen vertellen over mogelijke verblijfplaatsen van schilderijen van Bruna wordt verzocht te reageren.

Frits van Riel
Burg. Norbruislaan 222
3555 EL Utrecht
030-2421589

DERDE STICHTENDAG - 20 oktober 2001 te Zwolle

Thema: BOUWEN IN STICHT EN OVERSTICHT

De Stichtse Landsheerlijkheid vormde vanaf de elfde eeuw een onafhankelijke staat onder de bisschop van Utrecht. Deze was niet alleen kerkelijk bestuurder van zijn dioceses, maar ook wereldlijk machthebber en legeraanvoerder. Zijn gebied viel uiteen in twee door de Veluwe gescheiden delen. Het Nedersticht bestond globaal uit de tegenwoordige provincie Utrecht. Het Oversticht omvatte de huidige provincies Overijssel en Drenthe, alsmede de stad Groningen en een stukje van het tegenwoordige Duitsland. In 1528 lijfde keizer Karel V de Stichtse Landsheerlijkheid in bij zijn Nederlandse gewesten. Utrecht, Overijssel en Groningen maakten later deel uit van de Bourgondische Kreits en van de Republiek van de zeven Verenigde Nederlanden.

De historische samenhang van de Stichtse Landsheerlijkheid kwam in 1997 tot leven tijdens de eerste Stichtendag in Deventer, in 1999 bij de tweede Stichtendag te Wijk bij Duurstede, georganiseerd door resp. de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis en de Vereeniging Oud Utrecht. Na opnieuw een tijd van twee jaar zet de Overijsselse vereniging deze jonge traditie voort.

Het **programma** omvat twee lezingen, een stadswandeling, een lunch en een receptie. De dag begint om 10.30 uur in het **Loggebouw, Bloemendalstraat 11 te Zwolle** en wordt besloten vanaf 16.40 uur in De Grote Sociëteit, Koestraat 8.

Nadere **inlichtingen** te verkrijgen bij:

A.J. Mensema, Praubstraat 25, 8011 PN ZWOLLE

Tel.: 038 – 42 23 181 (privé); 038 – 49 84 071 (werk)

Email: a.mensema@wxs.nl

en

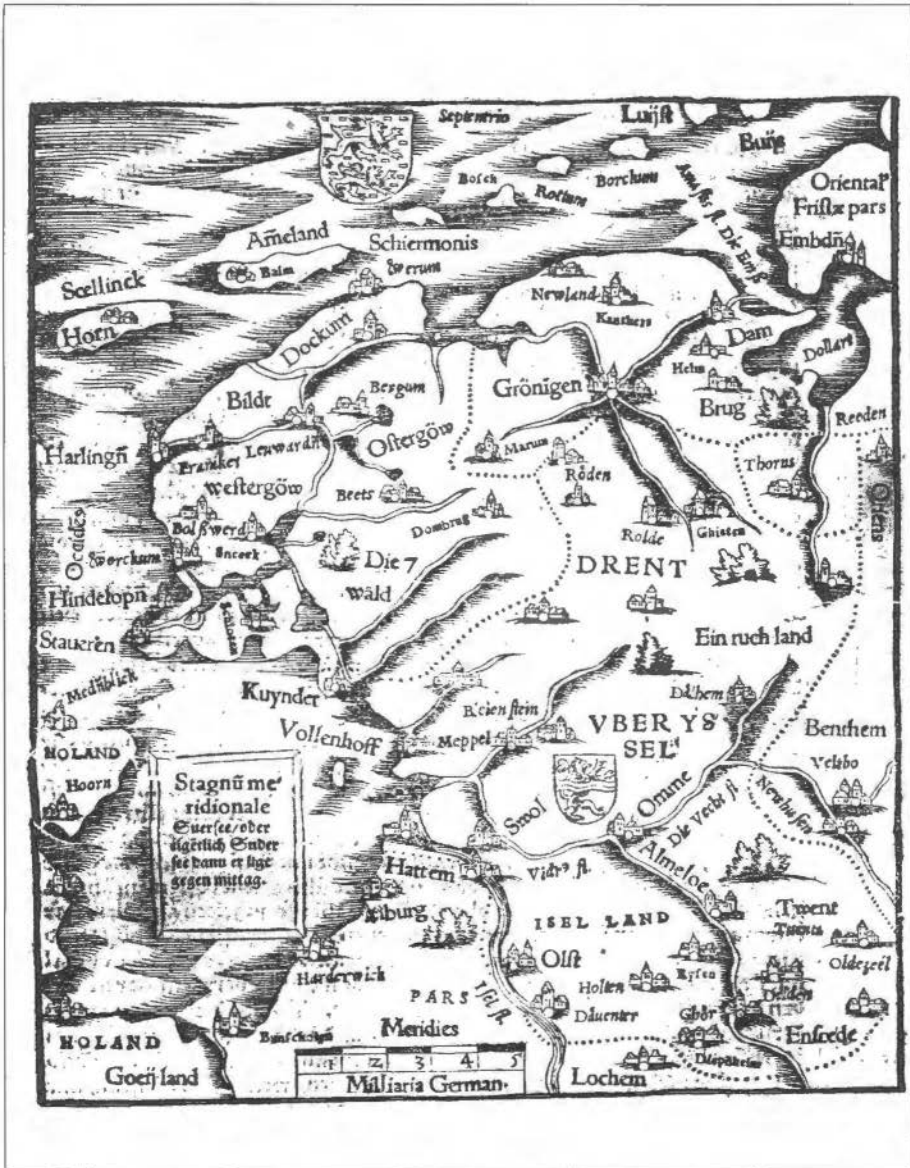
C.M. Hogenstijn, Noordenbergstraat 39, 7411 NJ DEVENTER

Tel.: 0570 – 61 63 07 (privé); 0570 – 69 33 06 (werk)

Email: chogenstijn@hotmail.com

Deelname aan deze dag staat open voor alle belangstellenden.

De kosten van deelname bedragen f50,- p.p., inbegrepen: lezingen, wandeling, koffie, thee, lunch en borrel. Opgave is mogelijk door het overmaken van de deelnemersbijdrage op rekening 54.67.046 bij de Postbank ten name van: VORG, p/a Praubstraat 25, 8011 PN ZWOLLE

De kaart van Noordoost - Nederland komt ook op andere plaatsen voor. De oorspronkelijke basis is de 'Provinciekaart' van Jacobus van Deventer.

BEKENDE BOEKEN UIT DE BIBLIOTHEEK VAN DE OUDHEIDKAMER TWENTE (VDI) 3

Dick Taat

GUICIARDINI.

Een van de mooiste en tevens oudste boeken in de bibliotheek is de 'Niderlands Beschreibung' door Ludwig Guiciardini gedrukt in Basel door Sebastian Heinricpetri in het Jaar M.D.L.XXX. (1580). Het is een Duitse vertaling van de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* door 'Luodovico Guiciardini'. Hoewel dit boek - dat voor het eerst in 1566 in Antwerpen verscheen - in het Duits is vertaald, vormt het verouderd taalgebruik een probleem. Maar dat heeft ook z'n charme. Het is als communiceren met een ontdekkingsreiziger van vier en een halve eeuw geleden. Ook het oude gegoten druklettertype is fraai en goed herkenbaar. Dit boek is de eerste gedrukte informatiebron voor de plaatsbeschrijvingen van de Nederlanden. Zeer belangrijk dus!

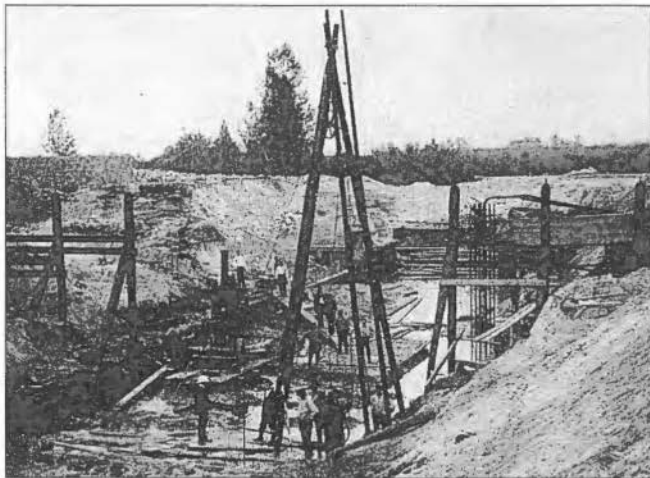
Reeds in 1857 leverde P.A.M. Boele van Hensbroek een grondige analyse van 26 bij hem bekende uitgaven van dit boek. Hij behandelde de wijzigingen, correcties, toevoegingen over een periode van bijna driehonderd jaren met een tabellarisch overzicht van de voornaamste plaatsnamen, die in de tekst en op kaarten van alle herdrukken voorkomen. Zijn geduld, de ijver en de liefde voor deze oude drukken zijn evident, maar helaas houdt zijn belangstelling voor Oostnederland op bij de vermelding in het register van 'Overijssel', 'Zwol' en 'Deuenter'. Maar toch komt bijvoorbeeld 'Enschede' vier keer voor in het boek van 1580. Ook op de kaart met de delen Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel.

De 335 pagina's zijn in Romeinse cijfers genummerd. De foliobladen van geschept papier (32 x 21 cm) zijn gebonden in een omslag van perkament, dat behalve sporen van schrijfoefeningen (met ganzeveer) ook kleine beschadigingen vertoont. Een start voor een restauratie is bij het VDI in gang gezet. De waarde van het boek wordt verhoogd door illustraties. Mee ingebonden is een aantal openslaande 'Tafel' (kaarten). Desondanks is het boek niet dikker dan 3,5 cm.

Voor ons is de 'Beschreibung der Herschafft Ouerissel' heel interessant. Die begint op pagina CXCI, na het 'Land Geldern, und mehrerley namhafften Sachen' en eindigt op pag. CXCVII, waar 'Grüningen', nota bene onder het hoofdstuk 'Frieslands', aan de beurt is. In het Museum Plantin Moretus in Antwerpen zijn wel tien 'Guiciardini's' te bewonderen. Een Nederlandse - de auteur heet dan M. Lowijs

Guiciardijn - in de vertaling van Cornelius Kilianus, gedrukt in 1612 bij Willem Jansz in Amsterdam, is 'met verscheyden historien en aanmerkinghen verciert' door Petrus Montanus en voorzien 'met een seer wijtlopighe Tafel van de ghedenckweerdighste dinghen'. Een handzame recente reprografische herdruk hiervan is in sommige openbare bibliotheken aanwezig. In alle uitgaven komen dezelfde opmerkingen terug. Meestal worden met wetenschappelijke nauwkeurigheid het karakter van de bewoners, de middelen van bestaan en de ligging van plaatsen opgegeven. Zo "hat diese Herschafft Transiselana gegen Mitternacht West Friezland, gegen Mittag Geldern, gegen Aufgang das Westphalen, und gegen Nidergang den Arm der Suidersee sampt dem Fluss der Issel".

Vaak zijn het ook maar gewone anecdotes of vage veronderstellingen. We moeten niet vergeten, dat Guiciardini niet kon putten uit het werk van anderen. Deventer noemt hij het hoofd van deze landstreek en hij somt acht "umbmawerte" (ommuurde) steden op en tien "sehr fuernemme Ohrt mit Stattliche Freyheiten". Verder zijn er meer dan honderd dorpen.

In 1883 was het kanaal Almelo-Nordhorn klaar voor de scheepvaart. Helaas is het nauwelijks als zodanig gebruikt. De beddingen van de bestaande beken waren er voor verlegd, soms zelfs onder het kanaal door. Dit is ook het geval geweest met de Gele Beek, die stroomt in de buurt van Denekamp. De beek doet zijn naam eer aan: wie er handen of voeten in doopt, ziet meteen dat die een gele glans krijgen.

Collectie J. Sybrandi

AANWINSTEN BIBLIOTHEEK VAN DEINSE INSTITUUT

Dokumente westfälischer Geschichte

Ausstellung des Staatsarchiv Münster, (Münster, 1976)

Signatur: D9 D58

August-Holländer Museum Emsdetten

Vom agrarisch-handwerklich geprägten Dorf der Weber zur Industriestadt.

Stadt Emsdetten (1994)

Signatur: F3 A47 ah

Westfälische Städte: ein geografisch-landeskundlicher Exkursionsführer (Adolf Schüttler zum 80 Geburtstag)

Fachstelle Geografische Landeskunde des Westfälischen Heimatbundes, (Paderborn, 1992)

Signatur: F1 W55 1992)

De discipline van het dagelijks leven. Bijdragen voor Ton Dekker over orale cultuur, feestcultuur en de historiografie van de volkskunde.

John Helsloot; Theo Meder en Carla Wijers. SUN/Meertens Instituut

(Nijmegen/Amsterdam, 1999)

Signatur: E1 B94 1999 2/3

Die Fürstliche Bibliothek zu Corvey

Serie: Westfälische Kunststätten, 71

Günter Tiggesbäumker, Westfälischer Heimatbund, (Münster, 1994)

Signatur: F1 W55 h 73

Gemen

Serie: Westfälische Kunststätten, 69

Ursula Brebaum und Ulrich Reinke, Westfälischer Heimatbund, (Münster, 1993)

Signatur: F1 W55 h 69

Alte Armut und neues Bürgergut: öffentliche und private Fürsorge in Münster von der Ära Fürstenberg bis zum Ersten Weltkrieg (1756-1914)

Küster, Th. (Münster, 1995)

Studien zur geschichte der Armenfürsorge und der Sozialpolitik in Münster, Band 2/ Quellen und Forschungen zur Geschichte der Stadt Münster, neue Folge 17/2

Signatur: D9 K95

Woordenboek van de Overijsselse dialecten, aflevering 1: Het huis-A

Scholtmeijer, H.

Stichting IJsselacademie, (Kampen, 2000)

Signatuur: A2 W84 w1

Chronik der Bevensen-Tagung, Teil 2:

'Ein Dichter - das ist auch ein Mensch!', Anekdoten - Bilder - Briefe aus vierzig Jahren

Gronau, Hans O.E. (red.)

(Bad Bevensen, 1988)

Signatuur : D9 G87

De geschiedenis van de oude St. Mattheus van Eibergen, 1500-2000

Wesselink, E.H.

Historische Kring Eibergen (Eibergen, 2000)

Kerkgeschiedenis

Signatuur: D7 W52 g

Brot für Ünnerwägens - Plattdeutsche Andachten

Paegelow, Paul-Christian

(Hermannsburg, 1984)

Platduitse verhalen

Signatuur: G6 P11 b

Das Königreich der Täufer, Band 1, Reformation und Herrschaft der Täufer in Münster

(Münster, 2000)

Wederdopers

Signatuur: B14 K62 1

Das Königreich der Täufer, Band 2, Die Münsterischen Täufer im Spiegel der Nachwelt

(Münster, 2000)

Wederdopers

Signatuur: B14 K62 2

De Ramp van Enschede, zaterdag 13 mei 2000

Lugt, Frans van (samenst.)

(Enschede, 2000)

Signatuur: D7 L92 r

We zijn net zo thuis in de buurt als u

De Rabobank is een bank met een idee. Het idee dat je samen sterk bent. De Rabobank heeft als geen ander een traditie van samenwerken en bouwen aan relaties. Het is een bank van mensen vóór mensen.

Dat merkt u al snel in het persoonlijke contact. Elke Rabobank staat midden in de samenleving. Daarom zijn we vaak betrokken bij activiteiten in het bedrijfsleven, verenigingen en scholen. We weten wat er leeft, ook als het niet om bankzaken gaat. Kortom, we zijn een bank die net zo thuis is in de buurt als u.

Rabobank

ENSINK ANTIEK

*Meubelen 18e + 19e eeuw
Inkoop - verkoop - taxatie*

*Oldenzaalsestraat 31-33
7551 KN Hengelo
Tel. 074-2428744*

ANTIQUARIAAT GALERIJ REZA

MODERNE KUNST EN
OUDE BOEKEN
BOEKENZOEKDIENST

KORTESTRAAT 2
T/O ZOUTMUSEUM
POSTBUS 9 - 7490 AA DELDEN
TEL.: 074 - 3764792
GEOPEND:
DI/WO/DO: 14-18
VR: 12-21
ZA: 10-17 UUR

boekhandel

Sinds 1868

Broekhuis

*Algemene en
Wetenschappelijke Boeken
en Tijdschriften*

*Kantoorartikelen en
Schrijfwaren*

*School- en Studievoeken
Multimedia*

www.boekhandelbroekhuis.nl

Broekhuis HENGELO

Enschedeestraat 19 Telefoon (074) 2910267 Fax (074) 2913892
E-mail: info@boekhandelbroekhuis.nl

Broekhuis Studie Boeken

Esrein 51 Telefoon (074) 2594270 Fax (074) 2568837
E-mail: info@broekhuis-studievoeken.nl

Broekhuis ENSCHEDE

Marktsstraat 12 Telefoon (053) 4325210 Fax (053) 4340550
E-mail: enschede@boekhandelbroekhuis.nl

Campus BOEKHANDEL

UT Drienerburghut Telefoon (053) 4892414 Fax (053) 4327229
E-mail: info@campusboekhandel.nl

Hilarius Broekhuis ALMELO

Koornmarkt 24 Telefoon (0546) 456717 Fax (0546) 811831
E-mail: info@hilariusbroekhuis.nl

Libris

HUIZE HÖLTERHOF

Hölterhofweg 325
7534 PT Enschede
Tel. 053 - 4611306

Huize Hölterhof, moeilijk te vinden.....:
Een openbaring om te ontdekken!

Van november t/m april:
diners-koffietafels
recepties-familieëunies enz.

Van mei t/m oktober:
55-plus vakantieweken.

Vraagt folder en programma

A. Bonzet

SPECIAL BOEKBINDERIJ

DE OSSENBOER 44 - ENSCHEDE

tel. 053 - 4314069

**OOK UW BINDWERK
IS BIJ ONS WELKOM**

wij zijn een niet te grote
binderij waar kwaliteit
en service nog
mogelijk is

*Gespecialiseerde handboekbinderij
voor particuliere- en rijksopdrachten
Levering franco door geheel Nederland
Kleine tot grote oplagen - speciale opdrachten*